

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

יעקב בן-טולילה

העברית המדוברת

דברי רקע והגדרת הנושא

קשה מאוד, אם לא בלתי אפשרי, להגדיר את סוג הלשון שאנו מכוונים אליו ב"עברית מדוברת". הקושי הוא, שבישראל אנו רגילים לשמוע כל מיני עברית מדוברת. כמעט כל אדם והלשון המדוברת שלו. יש מי שמבטא חי"ת ועי"ן מזרחיות, ויש שמבטאן כדרך ההיגוי האשכנזי; יש מי שהוגה רי"ש גרונית (באחורי הלשון), ויש מי שהוגה אותה בחוד הלשון; יש המממשים טי"ת וצד"י כהגיים נחציים, על דרך המבטא הערבי, ויש מי שאין הגיים נחציים שגורים על-פיו; ועוד. וההבדלים בין מיני העברית הנשמעת בחוצות אינם נוגעים רק בעניין ההגייה, כי בכל התחומים הם ניכרים: בצורות הלשון, בתחביר, בהנגנה, באוצר המלים – בכול! לעתים קרובות מאוד אנו מבינים כי ייחודה של העברית שאנו שומעים נובע מן הביוגרפיה של הדובר: עולה חדש, שטרם למד עברית קִדְבָּעִי; או יוצא עדה מסוימת, המגלגל בפיו מבטא אופייני; אדם חסר השכלה; או, להפך, בעל השכלה בתחום כלשהו. מי שלמד בישיבה, למשל, ירבה להשתמש בביטויים תלמודיים; בעלי מקצועות ניכרים לפעמים בלשונם: מורים, רופאים, עורכי דין, קצינים בצבא הקבע וכד'. נשים מדברות באופן שונה מגברים. צעירים, ובמיוחד ילדים, מדברים אחרת ממבוגרים. אנשים המשתייכים לרבדים חברתיים כלשהם, כגון תושבי שכונות, או למסגרות חברתיות כלשהן, כגון חברי קיבוצים – כל אלה ניכרים לרוב בלשונם. וגם השפה שאדם אחד משתמש בה משתנה לפי הנסיבות. דיבורו שונה בבית, בחוג המשפחה הקרובה, במבשרד, במגעיו עם זרים; או במילואים, כשהוא פוגש חברים ליחידה מימים רחוקים; או בריאיון לקבלת משרה חדשה, בשעה שהוא משתדל "לעשות רושם טוב", ואחד האמצעים לכך הוא ניסיון להקפיד על הלשון.

אחת ההגדרות לשפה מדוברת נשענת על מושג "שימת הלב". הלשון המדוברת היא זו שאדם מדבר בה במזער נתינת הדעת לניסוח דבריו, דהיינו כשהוא מתבטא באופן טבעי. בדרך כלל, זו לשון-האם שלו. זה מאפשר לנו לתחום את המושג "עברית מדוברת" לפחות למה שאפשר לכוון

"העברית הילידית", כלומר עברית שהיא לשון-אם, כפי שמשמשים בה בנסיבות רגילות, לא פורמליות ולא בלתי-פורמליות במיוחד.

תיחום זה פוטר אותנו מלעסוק בעברית שבפי עולים חדשים, אך עדיין עומדים בעינם הקשיים שנובעים מריבוי סוגי הדוברים, כפי שמנינו אותם למוצאיהם, למקצועותיהם, לרמות השכלתם, לרובדיהם החברתיים וכד'. השכלה וחינוך הם גורמים חשובים בסוגיה שלפנינו: מי שקיבל חינוך לשוני מסודר, כולל קריאה במקורות הספרותיים ושמיעת עברית עשירה ביטוי בבית מפי הורים משכילים – אינה דומה "אי נתינת הדעת ללשון" שלו לזו של מי שלא למד ולא זכה לסביבה לשונית מפרה.

למעשה עלינו לתאר לא לשון עברית מדוברת אחת, כי אם כמה לשונות מדוברות. ואין דבר זה ניתן בלי שתיעשה עבודה מורכבת למדי של ליקוט נתונים. ומאחר שמלאכה כזאת טרם נעשתה, אפילו לא על סוג אחד מסוגי העברית המדוברת, על כורחי אנהג כדרך שנהגו לפניי, כלומר אתאר מספר תופעות – והן מועט המדגים את המרובה – שנתרשמת כי הן מאפיינות את לשונם של הישראלים. כמעט נתפתיתי לכתוב "לשונו של הישראלי הממוצע" (או שמא "לשונו הממוצעת של הישראלי"), אך המונח הסטטיסטי הזה הוא הפחות הולם מכול לבטא את אשר הוא מכוון לו. ב"ממוצע" לוקחים מרכז של קשת התפלגות ליציג בו ערכים גבוהים ממנו וערכים נמוכים ממנו. כשאנו עוסקים בדיבור, הערכים הגבוהים מוכרים לנו מן הדקדוק הנורמטיבי, ואותו ממוצע שהזכרנו מבטא למעשה קיום תופעות, הפזורות במחצית ה"נמוכה" של עקומת ההתפלגות. תופעות אלה הן טבע שנעשה מהרגלים. מקורן ברצון מודע להתרחק מסגנון העמוס מדי בקונוטציות ספרותיות ("עברית של שבת"), או בחיסרון בידע הלשוני, או בהיצמדות לאפנות לשון. ובכן, סגולות הדיבור המובהקות בחלקן הגדול יש בהן משום "סטייה" מן הדקדוק המופתי. התכונות שאנסה לתאר להלן אינן נקרות, כמוכן, אצל כל הדוברים. הן אופייניות לדוברים שעשויים להיות שונים מאוד זה מזה. על כן צריך לקרוא בכל מקום את המשפט "אצל מקצת הדוברים", גם כשלא הקפדתי לכתבו במפורש. התופעות המתוארות מהן שמעתין במו אוזניי, מקצתן אף מתועדות בהקלטות שבידי, ומהן דליתי ממה שכבר נכתב בנידון (בעברית המדוברת עסקו הפרופ' חיים בלנק ז"ל, ויבל"א הפרופסורים זאב בן-חיים, דוד טנא, שלמה מורג, חיים רבין, חיים רוזן, אורה שרנצ'לד ואחרים). אכן, בספרות המקצועית ניתן ביטוי לכמה

תכונות שנמנו בעברית המדוברת ובייחוד להכללה אחת, המקובלת כיום על הכול, והיא ההבחנה בין עברית "מזרחית" ל"כללית" (ויש שמות אחרים). בעברית "מזרחית" מכוונים בדרך כלל לנוסח לשונם של דוברים ההוגים חי"ת ועי"ן במבטא מזרחי וכן רי"ש לשונית. התווית "כללית" ניתנת לעברית שאין בה ההגיים המזרחיים, ויש בה רמז ליוקרה של אותו נוסח לשוני. למעמדו הסוציולוגי של נוסח זה נודעת חשיבות לכיווני התפתחותה של שפתנו הלאומית.

את תיאורה של העברית המדוברת אפרק לפי הפרקים הנהוגים בתיאור לשונות. הסעיף הראשון יעסוק בעניינים הנוגעים בהגיים (תורת ההגה), הסעיף השני יביא כמה תופעות הקשורות בשמות ובפעלים (תורת הצורות), ולבסוף אסקור כמה סוגיות בצירוף המלים ובסגנון (התחביר והפראזיולוגיה).

תורת ההגה

עיצורים

בעברית המדוברת אנו שומעים בעיקר את העיצורים המסומנים להלן (בסוגריים מובאים שמות האותיות המייצגות אותם בכתב הרגיל):
 ' (אל"ף) – במלה כמו "מִקְרָא", כשהיא מובחנת מן "מִקְרָה"; וכן – בעברית ה"כללית" – עי"ן, b (בי"ת), v (בי"ת בלתי דגושה או וי"ו), g (גימ"ל), d (דל"ת), h (ה"א), z (זי"ן), t (טי"ת או תי"ו), j (יו"ד), k (כ"ף או קו"ף), x (כ"ף בלתי דגושה וכן – בעברית ה"כללית" – חי"ת), l (למ"ד), m (מ"ם), n (נו"ן), s (סמ"ך או שי"ן), p (פ"א), f (פ"א בלתי דגושה), ts (צד"י), j (שי"ן).
 נוסף על ההגיים שהזכרנו, יש לציין עוד את הּ (חי"ת), ' (עי"ן), r (רי"ש לשונית) ו־r (רי"ש גרונית), המאפיינים את המבטאים העדתיים השונים. הּ (חי"ת) ו־' (עי"ן) משמשים רק בעברית המזרחית, או בפייהם של קריינים מיומנים בנסיבות פורמליות מאוד, למשל בקריאת פרקי תנ"ך. אף-על-פי-כן, באופן העשוי להיראות פרדוקסלי, נקוטים הגיים אלה בתאטרון או בבימות בידור, כדי לאפיין טיפוסים ממעמד חברתי נמוך. ואולם, בשנים האחרונות ניכרת נטייה לשימוש ב־' (עי"ן) גם אצל דוברי עברית "כללית", לרוב לצורך מניעת הומונימיות, למשל, כדי להבחין בין מלים כמו "טיבו" ו"טבעו". כמו כן, רווחת R (רי"ש גרונית) דווקא אצל צעירים בעלי חי"ת

ועי"ן מזרחיות, ולהפך, כמה מיוצאי גלויות אשכנז, שאינם מממשים חי"ת ועי"ן מזרחיות, כגון יוצאי הונגריה, רומניה ודרום אמריקה, הוגים r (רי"ש לשונית); הרי"ש הגרונית פעמים הוגים אותה כרוטט $[\text{R}]$, ופעמים כחוכך $[\text{x}]$. הגיים אחרים נקרים במלים השאולות משפות זרות, כגון tf (צ'), שנשמע במלה "צ'יפס", dʒ (ג') שבמלה "ג'יפ", w (ו') שב"שווארמה", ʒ (ז') שב"גראז". הם עשויים לבוא במקום הגיים אחרים בסביבות מסוימות: ʒ (ז') למשל, בא במקום ʃ (שי"ן), בדרך כלל במלה כגון "חשבון"; η בא במקום n (נו"ן) במלה כמו "בנק"; ועוד. בסלנג, שיסודו שימוש מודע בלשון בלתי-תקנית, וכן בלשון הילדים, נקוטים הגיים כאלה לא רק במלים לועזיות המיוחדות לסלנג, כגון "מז'נון", אלא גם בהמצאות מקוריות כגון "צ'חצ'ח".

התנועות

התנועות הן חמש (בסוגריים מובאים שמות סימני הניקוד המייצגים אותן בכתב הרגיל): u (קיבוץ ושורוק), o (חולם חסר או מלא, קמץ קטן, חטף-קמץ), a (פתח, קמץ, חטף-פתח), e (סגול, צירי, חטף-סגול, שווא נע), i (חיריק מלא או חסר).

תנועות אלה מתגוונות במיני גיוונים. בין דוברי העברית ה"כללית" יש המממשים שני מיני e , דהיינו $[\text{e}]$ ו- $[\text{ej}]$, כגון $[\text{séjfer}]$ "ספר", $[\text{beséjder}]$ "בסדר". יש ההוגים תנועות בפה מתוח (בדומה לדוברי ספרדית ואיטלקית), ויש שהוגים בפה קמוץ ומעוגל יותר אפילו תנועות לא מעוגלות, כגון e ו- i , בייחוד ליד המעוגלות o ו- u ; למשל, יאמרו כמעט $[\text{dotot}]$ במקום $[\text{datot}]$ "דתות"; אופן זה נשמע בייחוד אצל צעירים ילידי הארץ, דוברי עברית "כללית".

התנועות עשויות להיחטף במלות יחס חסרות תוכן או בביטויים שגורים, כגון: "מה אתה אומר?" שנשמע מעין $[\text{máttamèr}]$ "מה 'תה 'מרז'", או כגון $[\text{máztomèret?}]$ "מה 'זתומרת?", או כגון $[\text{máʃxáʃúv}]$ "מה ש'חשוב". ואולם, חוקי ההיחטפות הידועים לנו מן הדקדוק המקראי אינם טבעיים עוד בלשון, רוצה לומר שנפילת התנועה בכגון "דָּבָר ← דְּבָרִים" או "מָקוֹם ← מְקוֹמוֹת" היא עניין שבמסורת; "מְטוֹסִים", "מְרָקִים" וכיו"ב, צורות הנשמעות בפי דוברים שאינם בקיאים בדקדוק, מוכיחות שאין הכרח להיחטפות מצד הרגלי ההגייה. עם זאת, אצל חלק מדוברי העברית ה"מזרחית", ולא רק אצלם, מתרחש שימוט תנועה בהברה בלתי מוטעמת

במלים מסוימות, כגון [matmátika] → [matemátika] "מתמטיקה", וכגון [univérsta] → [univérsta] "אוניברסיטה"; מקצתם אף עשויים לכווץ דורתנועה לתנועה פשוטה, וזאת הן בהברות מוטעמות, כגון "בִּינְתָּיִם"; (←[bena'tæm] מן ההקלטות שבידי) והן בהברות בלתי-מוטעמות, כגון [toné tip'puax] → [teuné tip'puax] או כיו"ב, "טעוני טיפוח" בשימוט העי"ן; מן ההקלטות שבידי).

אצל מקצת דוברי העברית ה"מזרחית", המחטפים תנועות בהברות פתוחות לא מוטעמות, מאחר שחלה בדיבורם תופעה של קידום הטעם (למלרע), נשתנתה גזרת ל"ה בפועל בבניין קל: "עֲשִׂיתִי, עֲשִׂיתָ" הגויים "עֲשִׂתִּי, עֲשִׂתָּ" ואין נשמע הבדל בין עבר נוכח לעבר נסתרת, "עֲשִׂתָּה". עניין אחר, שבו כללי ההגה של העברית המסורתית אינם עוד חוקים טבעיים, נמצא לנו במקרים של הידמות תנועות להגיים שבסביבתם. ה' היידוע לפני ח"ת ועי"ן קמוצות, כידוע, מנוקדת במקרא בסגול, המשקף התגוונות מסוימת של תנועת הפתח המקורי ליד הגיים לועיים מונעים בתנועה המיוצגת בקמץ: הֶחֱכֶם, הָעֲשׂוּי. התגוונות זו אינה מתחייבת עוד מהרגלי ההגייה, וברגיל מבטאים הֶחֱכֶם, הָעֲשׂוּי; והיא נשמרת רק כשמקפידים על ההיגוי הנורמטיבי, מטעמים שבאיֶדאל לשוני. דבר זה מביא לעתים, בדיבור פורמלי, לידי תופעות של תיקוני-יתר (hypercorrections) בלעז, דהיינו, תיקון מתוך ידיעה בלתי שלמה בלשון, בבחינת בא לתקן ונמצא מקלקל, למשל, כשמבטאים הָעֲמִים, ליד עי"ן שניקודה פתח.

ההטעמה

ההטעמה בעברית המדוברת מציגה תמונה מורכבת ומעניינת. בדקדוק המקראי נשמרת בדרך כלל ההטעמה המלרעית של הסופיות המלרעיות: "דָּבָר ← דְּבָרִים", "מָקוֹם ← מְקוֹמוֹ". ואמנם כך הוא המצב גם בעברית המדוברת ברוב המלים שהן עבריות בתבניתן. לא כן במלים שאולות מלשונות זרות או במלים שהן נוטריקין. בכגון אלה ההטעמה אינה מלרעית בצורות הנטויות: "אוטוֹמָט" ← "אוטוֹמָטִים", "קונצֶרט" ← "קונצֶרטים", "רֶסֶף" ← "רֶסֶפִּים". הסיבה היא בנטייה שלא להזיז את ההטעמה מהברתה המקורית (השווה: "קיבוצניקית" ← "קיבוצניקיות"; "מפֿ'מניק" ← "מפֿ'מניקים"; אבל: "טֶלפון" ← "טֶלפֿונים"). דוגמה מעניינת להשפעת

המקור הלועזי על שיטה זו של הטעמה מזומנת לנו במלה ש"אוזרחה" לפי כל הכללים (או "גוירה כהלכה"): מן "מדיטציה" הלועזית "נסחט", או הופשט, השורש מד"ט, שבהיותו תלת-עיצורי הריחו כשר לבוא בעברית; ממנו נשקלה המלה "מוֹדֵט" (= "עוסק במדיטציה"), כבינוני פועל של בניין קל (השווה מוֹרֵט, מוֹדֵד, בּוֹדֵק, קוֹלֵט וכד'), אך זרותו של השורש חוזרת ומופיעה בריבוי המלעילי "מוֹדֵטִים".

בעברית המדוברת נוהגת הטעמה מלעילית בשורה של מלים עבריות המסתיימות בהברה פתוחה או a-ב (בין שהעי"ן הגויה או לא): קָמָה (גם הווה) וכיו"ב, "פִּמָּה", "שִׁמּוֹנָה", "כֹּבֵעַ", "אֶצְבַּע", "אֶרְבַּע" וכד'. צירופים מסוימים בעלי שתי מלים עשויים להישמע בהטעמה מלעילית: "גֶּם-כֵּן", "כִּמְּוֹ-כֵּן", "לִפְיֶכֶד", וכד', וכן שמות פרטיים: שֹׁלֵה, רִינָה, גִּלְהָ, יְהוּדָה, יַעֲקֹב, ראש פִּינָה, רְחוֹבוֹת. גם שמות הייחוס מראים נטייה להטעמה מלעילית: מרוֹקָאִי, אמריִקָאִי, סִינִי, יפִּנִי, נְתַנְיָתִי, טברִלְנִי, ירוֹשֶׁלִּמי, תל-אבִּיבִי; אבל: יהודִי, ערבִי, אנגְלִי, צרפְתִי, רומנִי, פולנִי, חיפְאִי, באר־שֶׁבַעִי (כד'). לעברית המשודרת השפעה מסוימת על החזרת ההטעמה המלרעית התקנית: כיום אומרים לרוב חיפָה, שמעוֹן פרס, יצחָק שמיר, אריֵה דרעי, וכד', אך עדיין שומעים, אפילו בתקשורת האלקטרונית, דוֹד לֹוי (בגלל סמיכות הטעמים?). מחוגים של הורים צעירים משכילים החלה להתפשט אפנה, שיש בה משום מרידה כנגד הטעמתם המלעילית של שמות פרטיים, בייחוד בשמות שחודשו ברוב יצירתיות בדור האחרון, ואין חוששים לביטול הניגוד עם שם-עצם כללי: הדָס, רעוֹת, רועִי, אמִיר, יהֵל, יובֵל, מתָן, ליאֹר וכד'. מכאן נתפשט נוהג זה אף בשמות הלקוחים מן המקורות (בעיקר שמות שלא היו רווחים ביהדות המסורתית), כגון: נדָב, איתמָר, אֶסְפָּר, ישִׁי, חגִי, יעֲלִי; והלהט הזה להטעים שמות מלרע כבר הניב תיקוני-יתר: בּוֹנֵץ (בֶּעֶז במקרא), אוֹהֵד (= אֶהָד).

הארכת הגיים

מכפל עיצורים אינו רווח בעברית המדוברת, אלא להביע בו הדגשים של כמות, איכות או אינטנסיביות. במקרים אלו עשויים להיכפל אף הגיים שבדקדוק המסורתי אינם נכפלים לעולם, כגון f ("פ"א רפה), כפי שנשמע ב-[jaffé meòd] "יפה מאוד!". כיוצא באמצעי האקספרסיבי הזה, מאריכים גם את התנועות: [gado::l], לפעמים תוך שינוי איכות התנועה [gadu::l].

הארכת תנועה נמצא לעתים תמורת עי"ן או אל"ף לא הגויות אצל דוברי עברית "כללית": הניגוד "נַתַּתִּי/נִטְעַתִּי" מבוטא [natáti/natá:ti], "בָּרַךְ/בָּעֲרַךְ" הגוי [bérex/bé:rex], "בָּא/בָּאָה" [bá/bá:] וכיו"ב. הנגנה אופיינית, עולה ויורדת או יורדת ועולה, מסייעת לשמיעותה של התנועה המוארכת הזאת.

תורת הצורות

בתחום תורת הצורות מייחדות את העברית המדוברת התכונות האלה: השוואת המערכת (אנלוגיה או היקש), צורות שצמחו צמיחה ספונטנית, עירוב בין משקלים מסוימים וניתוח לא-נורמטיבי של צורות בלתי מנוקדות.

השוואת המערכת

השוואת המערכת ניכרת במקרים שצורות חריגות או נדירות מתבטלות מפני אחרות הערוכות יותר או נפוצות יותר. צורות קָטַל או קָטַל של בניין קל (יִשְׁן, בָּטַל, יָכַל וכד') מוחלפות בצורות קָטַל או קוֹטַל הרגילות (יִשְׁן, יוֹשֵׁן, יָכַל וכד'). פתרונות אחרים הם שימוש בבניין אחר ("נתבטל" במקום "בָּטַל") או בתוספת פועל עזר ("הָיָה יָכֹל" במקום "יָכַל").

פועלי ע"ו נוטים בעבר הפעיל מתוך אנלוגיה לצורות פ"נ: "הָקִים", "הָבִיא" וכד'. ובכיוון היקש הפוך, על-פי הדגם של פועלי ע"ו, כגון "מָקִים", נוטים פעלים מגזרות אחרות: "מָכִיר", "מָפִיל" (פ"נ), "מִצְיֵץ" (פ"י), "מָמִיס", "מִעִיז" (ע"ע). פעלים מגזרת ע"ע נשמעים רק מפי בעלי השכלה לשונית, ואפשר כמעט לומר שגזרה זו נעלמה מן השימוש: במקום "מָגֵן" משתמשים ב"מָגֶן", שהיא צורת שם-העצם (אך עדיין ניתן לשמוע "מָקַל"). אצל ילדים קטנים, ומפי דוברים משכבות חברתיות נחשלות, אפשר לשמוע צורות ביוני הפעיל בתחילית "מֶ-": "מָקִים", "מָרִים".

צורות המתקבלות בדרך של "גזירה לאחור" הן ביטוי אחר להשוואת המערכת. כך גוזרים, למשל, את "שְׁמֶשֶׁה" מן הריבוי "שְׁמֶשֶׁת", "חָרַק" במקום "חָרַק" מן "חָרָקִים", "בָּרִי קיימא" מן היחיד "בָּר קיימא", "מוֹסְדוֹת" בנפרד מן "מוֹסְדוֹת" בסמיכות.

שם המספר מראה כמה סטיות מעניינות למדיי מן הנורמה. באנלוגיה לצורות סמיכות כגון "תְּשֶׁע-" או "שְׁבַע-" ("תְּשֶׁע-מאות", "שְׁבַע-מאות")

וכד'), ותוך מודעות מסוימת לצורות הכתובות "תשעת", "שבעת" וכו' או לצורה הנורמטיבית "ארבעת" – יוצרים את הצירופים "שְׁבַעַת-אלפים", "תְּשַׁעַת-אלפים", ההגויות בדרך-כלל: [tʃáatalaɸim], [ʃváatalaɸim], ויש מי שבעקבות כך (וכמה ניתוחים שגויים כרוכים בתופעה) יאמר: "ת'לפים" כריבוי של "אלף". ותן דעתך גם לצורות העיצורים שבצירופים [ʃéftalaɸim] "שֵׁשֶׁת אלפים", [ʃmóntalaɸim] "שְׁמֹנֶת אלפים".

צורות שצמחו צמיחה ספונטנית

הציווי משמש בפעלים חסרים מסוימים, כגון "סעו!", "רד ממני!", לדו", "שב!", ובריבוי: "רְדו", "לְכו" (אבל: "שְׁבּו"), ואולם בדרך כלל צורות העתיד ממלאות תפקיד זה, ואפילו באותם פעלים שהזכרנו: "תסעו!", "תרד ממני!", "תלדו!", "תשב!", "תכתוב!", וכד'.

נטיית הפועל בעבר מאופיינת בעיקר בשמירה על הטעמת ההברה הפותחת בעי"ן הפועל: לפי "שְׁמַרְתִּי" ו"שְׁמַרְנו", נוטה גם "שְׁמַרְתֶּם".

בעתיד מדבר התפתחה בשנים האחרונות התחילית "י-" במקום "א-": "אני יעשה", "אני ילך" וכד'. מקור הצורה הוא בתופעה הנקראת "סִנְדָּהי" (שינויים צורניים ופונטיים המתרחשים בגבולי מלים); מאחר שהאל"ף המסורתית לא הייתה הגויה (דרך משל: [aní eléx] → [aní 'eléx]), נתגוונה הדו־תנועה שנתקבלה בין סוף המלה הראשונה ותחילת השנייה בהגה מעבר: [íje] → [í# #e] או כיו"ב; וכך, כנראה, נתפשט מימוש של יו"ד בצורה זו.

יש כמה צורני גזירה שהעברית המדוברת חידשה להם תנופה. אזכיר שניים. הסופית "-יה" שבמלים כגון "עירייה", "אווירייה" וכד' משמשת בלשון הדיבור לסמן ערכים של שטרי כסף או של סכומי כסף: "חמישייה", "עשירייה", "אלפיה".... וזאת, כמובן, נוסף על המשמעים שיש לכמה מן המלים הללו מכבר. הסופית "-ון" אינה משמשת רק לציון הקטנה ("ילדון", "ספרון"), סוגי כתובים ("עיתון", "מילון", "ירחון", "מערכון") ועוד, אלא גם לגזירת שמות לכמה אבזרים טכנולוגיים, בייחוד ממדף מכשירי החשמל: "מחיקון" (בזמנו שימש למחיקת הצבע, כשביקשו ששידורי הטלוויזיה כחול-לבן יהיו גם שחור-לבן...), "אנטי-מחיקון" (מכשיר מסחרי שתוכנן לעקוף את הגזרה הזאת), "אנטי-גנבון" (נוטל מגונבי מכשירי וידאו וכד' את הסיכוי ליהנות מפשעם) ועוד.

עירוב משקלים וניתוח צורות לא-נורמטיבי

חלק מן התופעה של "עירוב משקלים" אפשר לזקוף להשוואת המערכת. משקל מְקַטֵּל (מכשירים), המשמש ב"מִבְרָג", "מִסְמֵר", "מְקָרֵן" וכד', אינו מנוצל ב"מְחַשֵּׁב"; כך הם הדברים בִּמְקַטֵּלָה: ליד "מְחַרְשָׁה", "מְזַמְרָה" ודומותיהן יש לנו "מְפַסֶּחֶת" (כד'), "מְפַלֶּסֶת" ו"מְטַחֶחֶת". אך למשקל מְקַטֵּלָה יש עדנה ליד מתחרהו מְקַטֵּלָה: אומרים "מְכַבֶּסֶה" תחת "מְכַבֶּסֶה", "מְרַפֶּאֶה" תחת "מְרַפֶּאֶה" ועוד. קְטֹלֹן וקְטֹלֹן הם שני משקלים שמהססים ביניהם: אומרים "פְּתֹרֹן" במקום "פְּתֹרֹן", "דְּמִיֹן" ו"דְּמִיֹן" משמשות זו לצד זו, לעתים בהבחנה מסוימת בין משמעות. במידה רבה התופעה של "עירוב משקלים" מתקבלת מן העובדה שבכתיב הרגיל חסר-הניקוד לא ניתן ביטוי גרפי לכל התנועות. מן הסיבה הזאת אומרים "חופים" במקום "חופים" (לעתים מעורבת בְּעֵינֵי נטייה לתיקון-יתר), "אני לא אוֹכֵל" כשמכוונים ל"אני לא אוֹכֵל", "לְקוֹחַ/לְקוֹחוֹת" במקום "לְקוֹחַ/לְקוֹחוֹת", "מְרוֹץ" במקום "מְרוֹץ". הדוברים מהססים בין "גֶמֶר" ל"גֶמֶר", בין "מְדַד" ל"מְדַד", בין "דָּגָם" ל"דָּגָם".

התחביר והפרזיולוגיה

המין בשם המספר

הנטייה לפישוט ולהשוואה ניכרת בתחום התחביר בחוסר הקפדה על המין הדקדוקי במספרים. מספר המונה נקבה ("שתי, שלוש, ארבע" וכד', "אחת" רק בצירופים כגון "אחת-עשרה", "עשרים ואחת" וכיו"ב) משמש גם ליד שמות-עצם זכר: "שתי חיילים", "אַרְבַּע עצים". אפשר גם לשמוע מספר מונה זכר לשמות נקבה: "שני מחברות", וכד' (אך זה נדיר יותר). הרכיבים "עֶשֶׂר" ו"עֶשְׂרֵה" משמשים בערבוביה: "אַחַד-אַחַד-עֶשְׂרֵה", "שְׁתֵּים-עֶשְׂרֵה".

יידוע צירופי סמיכות

צירופי סמיכות מתיידעים ביידוע הנסמך: "הבית-ספר", "המנהל עבודה", וכד'. בריבוי אנו שומעים בדרך כלל "בתי-ספר", "מנהלי עבודה" כדבעי, אבל במקרים מסוימים, גם "בר-מַצוֹת" (כד'; "מסיבות"); כך הם הדברים גם בצירופים אחרים שאינם סמיכות: "שְׁנוֹת טובות" ("כרטיסי ברכה").

המין הדקדוקי בסמיכות

המין הדקדוקי של הסומך בצירופי סמיכות מסוימים נקבע על-פי מין הנסמך: "בן-דוד", אבל "בת-דודה" (כך!); כיוצא בזה ביצירת הריבוי: "בני-דודים", "בנות-דודות" (כך!).

מושא כתיאור

שמות עצם גרודים (בלי מלות יחס) עשויים לשמש כתיאורים לנשוא פועלי, מעין ה"תמיז" הערבי: "פלונית לומדת אחות", "פלוני עובד מורה".

ריבוי

בעברית המדוברת יוצרים ריבוי לשמות שבעברית המקורות הם מביעים ריבוי קיבוצי או חומר שאינו מוגדר בגיבושים ספירים: "רָקְבִים", "לחמים", "דלקים"; ויש בה גם צורות ריבוי קיבוצי שלא מן המקורות: "החברה".

מלות קשר

בדיבור הלא-פורמלי או בדיבורם של חסרי השכלה, יש שְׁמַלַת הזיקה "ש-" באה במקום "כש-" כפתיחה למשפטי זמן: "לפעמים שאני נמצא עם החברה...", "ביום רביעי, שבאתי לבית-ספר...". הצירוף "מה ש-" משמש ככינוי זיקה מגדיר ("זה ש/אשר"), אפילו כשהזקק הוא אדם: "הבן-דוד שלי, מה שיש לו חנות מכולת...".

משפטי תנאי

מלת תנאי שכיחה היא "במידה ש-" או "במידה ו-", גם כשאינו מדובר במידה כלשהי: "במידה והם יתחתנו, יקבלו משכנתא מוגדלת לדירור"; "כאשר/כש-" מביעות בו-זמנית (= "בעוד"), בייחוד בז'רגון הצבאי: "עצום עין בלתי מכוונת, כאשר כל הכוונות זקופות, כאשר יד ימין לופתת את צוואר הקת, כאשר רגל ימין..."; במשפט כגון זה משום מה המלה "כאשר" מודגשת ויש הפסקה לאחריה: "כאשר! (הפסקה) כל הכוונות זקופות..."; מתוך אנלוגיה למשפטי תנאי בעלי מלית שלילה ("אם לא תעשה..."), יוצרים משפטים במלית החיוב "כן": "אם כן תרצה לבוא..." (השווה את הנוסחה הנורמטיבית: "אם אמנם...").

כינויי הקניין

השאלה אם ההבדל בין כינויי הקניין הפרודים ("הספר שלי"), "הספר שלך" וכו') ובין כינויי הקניין החבורים ("ספרי", "ספרך" וכו') מציין ניגוד בין שייכות (שאינה ניתנת להעברה, כגון "ראשי") ובין קניין (הניתן להעברה, כגון "מכונית") – שאלה זו, שמניחה חוקיות מסוימת בחלוקה בין כינויי הקניין הפרודים לחבורים, אי אפשר לפתרה בלי בדיקה של קורפוס נרחב. כל חוקר מתרשם אחרת. דומה שהגורם הקובע הוא הגורם הלקסיקלי, ובכך מתמיינת תופעה זאת כעניין של קולוקציה (מונח זה מציין "צירוף הקגלי" של מלים, כגון "נָחַל אכזבה, תבוסה, הצלחה" וכד', אך לא "נָחַל רווח", או כגון "יָפָה נפש, עיניים", אך לא "יָפָה נשמה, ידיים"). יש מלים שנמצא לידן רק כינוי פרוד, כגון רוב המלים השאולות ("הטלפון שלנו", "הטלוויזיה שלנו", "האינטרס שלכם"), וכגון "העברית שלו", "הצרפתית שלי", וכגון בצירופי סמיכות ("מנהל העבודה שלנו", "רואה החשבון שלכם", "בית הקפה שלכם", אך אפשר לשמוע "בית-ספרנו"). ויש מלים שיבואו תמיד(?) בכינוי חבור, הרבה מהן מציינות קרבת משפחה: "חמותי", "חמי", וכן ביטויים כגון "לדעתי", "לשמחתי", "לצערנו", "יש בדעתנו לעשות...". לכאורה, הדוגמאות האחרונות מוכיחות על קשר בין הכינוי החבור והשייכות הבלתי ניתנת להעברה, אולם יש מקרים רבים, המאפשרים בחירה בין שתי הדרכים, שסותרים קיומו של קשר כזה: "הנחתי/ההנחה שלי היא ש...". "אמי/אמא שלי", "אבי/אבא שלי", "סבי/סבא שלי", "גיס/הגיס שלי", "אחי/האח שלי", "לבו/הלב שלו חלש", "ראשי/הראש שלי כואב" וכד'. קרוב לוודאי שהבחירה בין שתי החלופות האלה תלויה בהשכלתו של הדובר וברמת הפורמליות של המשלב.

הפריזולוגיה

עוד סוגיה בעברית החדשה מצויה לנו בשאלת הפריזולוגיה, היינו בדרכי ביטוי קבועות להבעת מסרים שגריים, כגון "מה השעה?", "מה שלומך?", "מה נשמע?", "ערב טוב" וכד'. כל אלה החלו להתגבש בעברית החדשה עם תחיית הדיבור, לפי שאי אפשר לה ללשון טבעית בלא הנוסחאות הללו. תחום זה, הכולל גם גידופים וקללות, הלשון מרבה להזדקק בו לביטויים מן הרבדים העממיים ("אהלן!", "צ'או!", "ביי!", "עלא כיפק!", "אשכרה!") או לעירוב לשונות, בייחוד מן האנגלית האמריקנית ("don't say!", "forget it!").

כאן צמחו גם כמה ביטויים, חלקם מקוריים, כגון "צהריים טובים!", וחלקם תרגומי שאילה מלשונות אחרות (כגון מיידיש: "שלא נדע...", "שתהייה בריא!").

לעניין צירופי הלשון שייך שימוש נרחב למדיי שעושים בדיבור בביטויים קבועים הלקוחים מן המקורות או מן הספרות החדשה: "בשום פנים ואופן", "אני מתאר לעצמי", "חוכא ואטלולא", "על אחת כמה וכמה". ואולם, בפי דוברים מסוימים נשמעות וריאנטות שבחלקן הן תוצאה של תיקוני-יתר, כגון "בשום אופן וּפְּנִים" (כד!), "אני משער לעצמי", "גיחוכא ואטלולא" (מפי חבר כנסת), "אחת כְּמָה וְכְמָה", ועוד.

עקומת ההנגנה (האינטונציה) תורמת אף היא לעיצוב נוסחאות דיבור כאלה. בשנים האחרונות, למשל, מרבים להוסיף את הרכיב "זה" לכמה לשונות שאלה: אומרים "מה זה?", "מי זה?" ו"איך זה?" תחת "מה?", "מי?", ו"איך?"; מסתבר שמורגש צורך בהברה נוספת, שתקל על האינטונציה העולה הנדרשת לסימון השאלה.

בדיבור רווחות "מלים ריקות" לצרכים של קצב, לרמז להשלמת מידה, למלא חללי היסוס וכד'. אחת מהן היא "וזה", בעיקר בסופי משפט: "כשהגיעו לארץ, היו סכסוכים, היא כבר למדה וזה, וקצת התעוררה שזה לא זה, גם אין לה ילדים וזה, אז התגרשה ממנו..." (מן ההקלטות שבידי).

סיכום

משקלן של המורשת ושל המערכת

משעה שיצאה העברית מגדר "לשון לימודים" והפכה שפה של יום יום, החלו פועלים עליה כוחות מעצבים – מהם כוחות שמקורם בתרבות הלשון והספרות של עמנו; מהם גורמים ספונטניים הקשורים בטבעו של כל דובר לנסות לחסוך במאמץ, ועם זה להיות אנוס על-פי הרגלים שנשתרשו באברי הדיבור שלו ונתון להשפעת אופני דיבור של דוברים אחרים, שהוא רואה בהם דוגמה לחיקוי.

הלשונות הרבות שהביאו עמם לארץ העולים אף הן הותירו בשפה המתחדשת, אחת המרבה ואחת הממעטה, משקעים חשובים. לשון הדיבור, אף שהחינוך משתדל לכוונה לפי כללים שנתגבשו בדקדוק על-פי טקסטים מופתיים, בכל זאת אי אפשר לה להתנתק מחוקים טבעיים הפועלים עליה

בלי הרף. הנוסח הנורמטיבי של הלשון יסודו בכללים, שיסודם במורשת הכתובה. שפת הדיבור שורשה במערכת הלשונית, שמטבעה הריהי נתונה תדיר בתהליכים של הסתגלות והתחדשות.

ההקשר החברתי-תרבותי של הלשון המדוברת

המהות החברתית של לשון הדיבור מתבטאת באפנות מתחלפות. מה שנראה לכאורה כהעדפה אסתטית של צורת ביטוי (או הגייה) כלשהי, משקף למעשה, לרוב שלא מדעת, הזדהות עם קבוצת האנשים שאותה צורת ביטוי מאפיינת אותה. הגיוונים הללו שלשון הדיבור מלאה מהם מנוצלים לצרכים אקספרסיביים, כשאותו דובר נוקט חלופות שונות ברמות סגנון שונות. אנשים הדחופים להתקדם בסולם החברתי מסגלים לעצמם, לא תמיד ברמה נאותה של אותנטיות, את דרכי הלשון של אותן קבוצות שעם קהליהן הם מבקשים להימנות. העברית המדוברת, לשונה של חברה המהווה כור היתוך תרבותי יחיד במינו, רוחשת דינמיות רבה והיא אספקלריה לערכים ומאויים. אין פלא אפוא שבעשורים האחרונים הספרות והתאטרון, ראשונים ברגישותם לחוש בתמורות כאלה, מדובבים את דמויותיהם בעברית מדוברת. לשון זו היא עובדה קיימת, בין שנברך עליה או לא. אפשר ורצוי להשפיע על כיווני התפתחותה, אך לשם כך עלינו להכירה טוב יותר ממה שאנו מכירים אותה היום.